

ОСНОВНІ ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ДО ВИВЧЕННЯ ПРОТЕСТНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В ЗАРУБІЖНІЙ СОЦІОЛОГІЇ

Купрєєва Ю.О.

*аспірантка кафедри соціології факультету соціології і права
Національний технічний університет України «КПІ»*

У статті розглянуто основні теоретико-методологічні підходи до вивчення протестної діяльності. Серед них - теорія колективної поведінки, теорія відносної депривації, теорія нових суспільних рухів та теорія мобілізації ресурсів. Виділено слабкі та сильні сторони теорій. Акцентується увага на новому напрямі дослідження протестів, пов'язаному з розвитком мережі Інтернет.

В статье рассмотрены основные теоретико-методологические подходы к изучению протестной деятельности. Среди них – теория коллективного поведения, теория относительной депривации, теория новых общественных движений и теория мобилизации ресурсов. Выделены слабые и сильные стороны теорий. Акцентируется внимание на новом направлении исследований протеста, связанном с развитием сети Интернет.

In this article the author discusses the main theoretical and methodological approaches to the study of protest activity. Among them - the theory of collective behavior, the relative deprivation theory, the new social movements theory and the resource mobilization theory. Highlighted their strengths and weaknesses. Focused on the new direction of protest studies connected with the development of the Internet.

Ключові слова: протест, відносна депривація, теорія нових суспільних рухів, теорія мобілізації ресурсів.

Дослідження протестної діяльності в соціології нараховує не одне десятиріччя. Втім, особливої уваги дослідження протестів набувають лише в другій половині ХХ століття в рамках соціально-психологічних теорій та теорій суспільних рухів. Але, незважаючи на велику кількість теорій, що досліджували протести, у вітчизняній науці все ще низьким залишається рівень їхньої систематизації та майже відсутня оцінка їх евристичного потенціалу.

Саме тому метою даної статті є розкриття та аналіз основних теоретико-методологічних підходів до дослідження протестної діяльності – від перших спроб теоретичного обґрунтування протестної дії до останніх, найпоширеніших соціологічних концепцій та нових напрямів у дослідженні протестів, пов'язаних з розвитком Інтернет.

Серед основних теорій, які будуть розглянуті в цій статті – теорія колективної поведінки, теорія відносної депривації, теорія нових суспільних рухів та теорія мобілізації ресурсів.

Теорія колективної поведінки

Те, що частіше за все виділяють як теорія колективної поведінки, насправді є великою кількістю найрізноманітніших теорій, що остаточно сформувались в середині 60-х років ХХ століття. Єдиним для них є припущення щодо існування певного інституційного порядку. А соціальний протест, який насправді є лише одним із типів колективної поведінки, є фактором, що призводить до зламу цього порядку та протидії встановленим загальноприйнятими законам.

Серед основних представників – Г. Лебон (теорія зараження), Г. Олпорт (теорія конвергенції), Р. Тернер (теорія появи норм), Дж. Школьнік (теорія політичного протесту), а також Дж. Кілліан, В. Корнгаузер, Н. Смелзер, Г. Тард, Е. Фромм тощо.

Оскільки в рамках цієї теорії суспільні рухи часто розглядалися паралельно із поняттями «натовп» та «публіка» [2], то і протестна діяльність аналізувалась з позицій зібрання великої кількості ірраціональних індивідів (девіантів).

Найбільш руйнівною формою масової протестної поведінки вважалась революція, яку Г. Лебон вважав проявом масової істерії, триумфом ірраціональності.

Відзначимо, що в той період рухи за громадські права в США ще тільки набували організаційного оформлення та розповсюдження, тому соціологічна теорія ставала на захист офіційної влади, приписуючи їм та їх діям девіантний та деструктивний характер.

Втім, з розвитком різноманітних громадських рухів та об'єднань, змінюється і оцінка науковими колами їхньої діяльності. І вже Нейл Смелзер аналізує колективну поведінку як спробу змінити соціальне середовище, акцентуючи увагу на етапах колективної поведінки (в нашому випадку – протестної діяльності), її причинах та наслідках [5].

Так поступово дослідницький інтерес зсувається від протікання та руйнівних наслідків протестів до їхньої причинної обумовленості.

Теорія відносної депривації

Саме тому у 70-ті роки паралельно зі зростанням громадської активності на Заході формується новий підхід до вивчення протестів, який отримав назву теорії соціальної депривації. Сам цей термін введений в обіг Самюелем Стоуффером, втім, він зосередив свою увагу виключно на дослідженні соціальних ролей та їх конфліктів із соціальними нормами [див. 20; 21].

Остаточної розробки цей підхід набув вже у роботах Теда Роберта Гарра, а саме у найвідомішій його книзі «Чому люди бунтують».

Саме в ній він дає визначення відносної депривації, як «сприйманої індивідами розбіжності між ціннісними експектаціями і ціннісними можливостями. Де ціннісні експектації – це ті блага та умови життя, на котрі люди, згідно їх переконанням, мають повне право претендувати, а ціннісні можливості – це ті блага та умови життя, котрих, як їм здається, вони спроможні реально досягти або утримати, використовуючи доступні їм соціальні засоби» [1, 51].

Згідно Гарру, для того, щоб «зрозуміти протест і бунт, ми повинні проаналізувати три загальних фактори:

1. Вивчення невдоволення людей (відносної депривації) разом з аналізом тих соціетальних умов, які його породжують.

2. Переконання людей з приводу того, чи виправданий той ризик, на котрий вони себе наражають, здійснюючи політичні акції, та з приводу ймовірності того, що вони від цього отримують.

3. Баланс між можливістю невдоволених людей діяти (способом їхньої організації) та можливістю уряду придушити або каналізувати гнів» [1].

Втім, незважаючи на увагу Гарра до соціетальних умов, в центрі його аналізу конфліктів знаходяться «саме люди з усіма їхніми різноманітними ідентичностями, бажаннями та переконаннями» [1]. Саме цей його уклін до соціально-психологічної теорії найчастіше піддавався критиці та став однією з причин поступового відходу від аналізу протестів з позиції аналізу рівня суспільного невдоволення.

Втім, звичайно, можна і варто підкреслити вагомий вклад Теда Гарра в дослідження протестної діяльності.

По-перше, він став одним із перших, хто спробував операціоналізувати відносну депривацію та розробив методологію вимірювання протестного потенціалу в суспільстві. Він запропонував декілька блоків запитань для опитування, які б дозволили виміряти рівень очікуваної та досяжної ціннісної позиції у респондентів та формулу розрахунку відносної депривації.

По-друге, спираючись на емпіричні дані, він запропонував досить комплексний підхід до розуміння «точок біфуркації» суспільного розвитку, а саме причин розгортання масових протестів та конфліктів, спираючись на динаміку зміни рівня ціннісних експектацій та можливостей, урядові реформи, державну політику та «демонстраційний ефект» (який, насправді, віддзеркалює культуру споживання).

Згадаємо і слабкі сторони цієї теорії.

Перш за все, теорія відносної депривації, незважаючи на активні спроби її операціоналізації, має занадто слабкий прогностичний потенціал, оскільки нез'ясованим залишається зв'язок між об'єктивними умовами та їх суб'єктивним сприйняттям.

Ще одним недоліком є неможливість пояснити та передбачити участь в протестній діяльності невдоволених індивідів. Оскільки, і це було підтверджено значною кількістю досліджень, високий рівень невдоволення, і, навіть, виявлені протестні настрої ще не свідчать про реальну участь у протестних діях.

І, звичайно, соціально-психологічний уклін теорії заважає розумінню процесів об'єднання індивідів за інтересами та перехід до організованої діяльності заради досягнення поставлених цілей.

Теорія нових суспільних рухів Алена Турена

Інший підхід до вивчення протестів пов'язаний з ім'ям Алена Турена та стає наслідком розповсюдження в соціологічній теорії ідей постмодернізму, нового інформаційного суспільства та зміни ціннісних орієнтацій в напрямку постматеріалізму.

В цих умовах відомий французький соціолог, стаючи на позицію критики класичної соціології, наполягає на необхідності трансформації соціології.

В рамках своєї теорії Турен намагається замінити розуміння суспільного життя, що базується на поняттях суспільства, еволюції та ролі, іншим, пов'язаним із поняттями історичності, суспільного руху та суб'єкту [7, 9].

Особливим вкладом Алена Турена в розуміння протестів є його акцент на типі суспільства, в якому протест має місце. Заперечуючи еволюціонізм, Турен все ж погоджується із виділенням основних етапів розвитку суспільства: торговий, індустріальний та програмований (постіндустріальний) етап [див. 32]. Специфікою останнього є більш високий ступінь мобілізації, аніж в індустріальному суспільстві.

Взагалі, як вважає Турен, «програмоване суспільство є обов'язково суспільством протесту, уявлення і утопії, оскільки повністю засноване на соціальному конфлікті» [7, 144].

І якщо раніше в торговельних суспільствах центральним пунктом протесту була свобода, в індустріальних – справедливість, то основною метою протестів в постіндустріальному суспільстві стає досягнення щастя [7, 139].

Описуючи конфлікти в новому суспільстві, Турен виділяє 4 загальних положення:

1. Конфлікти пронизують все постіндустріальне суспільство.

2. Перед лицем все більш інтегрованої влади опозиція намагається охопити все глобальніші групи.

3. Соціальні конфлікти та маргінальні (або ті, що відхиляються від норм) форми поведінки прагнуть з'єднатись одна з одною.

4. Структурні конфлікти віддаляються від конфліктів, пов'язаних зі змінами [7, 145-157].

Відштовхуючись від цих положень, перед дослідниками постають три основні позиції, з яких можна аналізувати конфлікт.

По-перше, Туреном передбачається дослідження власне колективної поведінки через виявлення та аналіз тих конфліктних дій, котрі можуть бути зрозумілі як зусилля захисту, реконструкції або адаптації певного хворого елементу соціальної системи (незалежно від того, йде мова про цінність, норму, відношення влади, чи про саме суспільство)

По-друге, висувається альтернативний підхід до дослідження власне боротьби за умови, якщо конфлікти аналізуються як механізми модифікації рішень, як певні фактори змін, або, навіть, як політичні сили в найширшому сенсі цього слова.

І третій напрям для аналізу конфліктів – дослідження суспільних рухів. З цієї позиції дослідник звертає увагу лише на ті конфліктні дії, які прагнуть змінити відносини соціального панування, що зачіпають характер використання головних культурних ресурсів – виробництва, знання, етичних правил [7, 83]. І, як зауважує Павло Кутуєв, саме у діяльності цих нових суспільних рухів і знаходить своє відображення специфічний тип протестної активності, породжуваний конфліктною динамікою модерну [3, 55-62].

Тож, як ми бачимо, підхід Алена Турена до аналізу протестної діяльності має більш описовий характер, оскільки повністю сконцентрований на дослідженні нового історичного етапу розвитку суспільства та ролі суспільних рухів і їх протестної діяльності. Розглядаючи специфіку протестів у програмованому суспільстві як методу боротьби за щастя, Турен залишається осторонь від конкретної (практичної) сторони дослідження цього феномену. Окрім того, передбачаючи важкість у встановленні чіткої грані між суспільством індустріальним та програмованим, нерозкритим залишається питання долі індустріальних протестів у постіндустріальному суспільстві.

А запропонований Туреном метод соціологічної інтервенції (що передбачає втручання соціолога в створеній експериментальній ситуації та концентрацію уваги на реакціях і самоаналізі діючих суб'єктів) так і не набув значної підтримки та поширення в соціологічних колах.

Звичайно, не можна не зауважити специфічність сприйняття Турена у вітчизняній науці, що базується на знайомстві лише з незначною частиною його інтелектуального доробку. Звідси – більшою мірою уривчасте та неповне сприйняття його теорії та лише поодинокі дослідницькі пошуки за межами його «Повернення дієвця» [наприклад, див. 3, 55-62]. Тому його наукові погляди ще належить доосмислити.

Теорія мобілізації ресурсів

У 1970-ті роки, паралельно з двома вище зазначеними теоріями, набуває свого розвитку новий теоретичний підхід до дослідження суспільних рухів та їх протестної діяльності, який отримав назву теорії мобілізації ресурсів.

Першим поштовхом до її формування стає теорія раціональної дії Менкура Олсона та його теза про виключно раціональну спрямованість дій всіх учасників будь-якої колективної дії, а звідси – і про виключну роль організації у висуванні та досягненні певних колективних цілей та благ. Олсон один із перших обґрунтовує ідею, що наявність спільних інтересів згуртовує людей у групи за інтересами, і саме ці групи/організації стають основою для організованої протестної діяльності [4].

Саме такий економістичний підхід і стає певним поштовхом для теоретиків мобілізації ресурсів, які все більше спираються на здобутки політичної соціології та економічної теорії, аніж на соціальну психологію колективної поведінки.

І якщо перші дві теорії ігнорували структурні фактори, приділяючи більше уваги невдоволенню та депривації, або ж, навпаки, (як у випадку з Туреном) зосереджувались на макросоціологічному рівні аналізу конфліктів, то «теорія мобілізації ресурсів стверджує, що в будь-якому суспільстві є достатня кількість невдоволення щоб стати опорою для створення руху якщо він правильно організований (...). Навіть більше, вони стверджують, що невдоволення та занепокоєння можуть бути визначені, створені та використані зацікавленими в цьому підприємцями та організаціями [17, 1215].

Вже у 1977 році одні із найвідоміших розробників економічного напрямку даної теорії Джон МакКарті та Мейер Залд перераховують основні акценти теорії мобілізації ресурсів:

- Дослідження накопичення ресурсів (грошових і трудових) має вирішальне значення для розуміння діяльності суспільних рухів.
- Накопичення ресурсів вимагає хоча б мінімальної форми організації – тому фокус на організаціях суспільних рухів.
- Важливість участі з боку окремих осіб та організацій, що не входять до колективностей, які представляють суспільний рух.
- Чутливість до важливості витрат і вигоди в поясненні індивідуальної та організаційної участі в діях суспільних рухів [17, 1216].

Оскільки дослідження, на які спираються автори, довели значущість для суспільних рухів їх організацій, то саме вони відтепер потрапляють в центр уваги дослідників. Окрім цього, прихильники цього підходу пояснюють протестну діяльність за допомогою економічних факторів.

Інша версія теорії мобілізації ресурсів – теорія політичного процесу. Всупереч економічному напрямку, більша увага приділяється дослідженню умов та протіканню політичної боротьби. Її розробка пов'язана з іменами Чарльза Тіллі та Дуга МакАдама [див. 15; 18; 19].

Звичайно, розробники цього напрямку не відмовляються зовсім від важливості економічних чинників для аналізу протестної діяльності. Так, наприклад, в своїх статтях МакАдам неодноразово звертається до дослідження суб'єктивного сприйняття вигоди та ризиків від участі в діяльності суспільних рухів [16; 33]. Втім, вирішальна роль відводиться дослідженню структури політичних можливостей. Причинно-наслідковий зв'язок вказує на першочергову роль саме зміни структури політичних можливостей стосовно економічних факторів.

Так, наприклад, ще на перших етапах дослідження суспільних рухів та колективної поведінки, Чарльз Тіллі, досліджуючи основні форми колективних дій, приходять до висновку, що зростання та спад різних форм колективних дій сильно залежить від змін у структурі політичних сил [27, 374]. Згодом Тіллі відмовляється від висунутих трьох форм колективних дій (конкурентної, реактивної та випереджаючої), оскільки такий підхід пов'язує з впливом теорії модернізації. А, як Тіллі сам зізнавався, після 1978 року «він викреслив залишки теорії модернізації зі свого аналізу» [23, 267]. Втім, це ніяк не вплинуло на його погляди стосовно необхідності дослідження структури політичних можливостей, акцентуючи увагу на організаційних засобах та ресурсах, що доступні для різноманітних претендентів на владу [24, 429].

Більше того, відмова від розробки досить абстрактної теорії форм колективної дії призвела до значного внеску Чарльза Тіллі в сфері дослідження репертуарів протестних дій [29; 30].

Проаналізувавши зміну репертуару колективних дій у Великобританії у 1758-1834 роках, Тіллі дає визначення протестних репертуарів як традиційних засобів, за допомогою яких пари акторів створюють та висувають претензії, що мають відношення до інтересів один одного [23, 265]. І якщо в попередніх дослідженнях Тіллі описував вибір певного репертуару та форми дії як стратегічне рішення одного актору, то вже надалі він відштовхується від тези про взаємодію між двома та більше конфліктуючими сторонами [23, 267].

До речі, в одному з інтерв'ю наприкінці своєї наукової кар'єри Тіллі висловив думку, що найочевиднішою та найуспішнішою була саме його ідея щодо протестних репертуарів, оскільки поєднувала в собі культурологічну позицію при аналізі колективного навчання в процесі інтеракції та наслідки історичного процесу боротьби, який обмежує те, як люди ставляться одне до одного кожного разу, коли висувають свої вимоги [34, 424].

Аналізуючи вклад теоретиків мобілізації ресурсів, можна зробити висновок, що вони окреслили основні теоретичні позиції, з яких і дотепер відбувається аналіз суспільних рухів, колективних дій та, власне, протестів. Відмовившись від соціально-психологічного ухилу та сконцентрувавши увагу на економічних, політичних можливостях та структурних умовах виникнення конфліктів, вони підготували підґрунтя для подальших методологічних пошуків та

досліджень – як якісного історичного дослідження революцій [6; 26; 31], так і кількісних методів, у тому числі, побудови протестних каталогів [наприклад, див. 25].

Особливе значення для вивчення протестної діяльності має напрацювання Чарльза Тіллі, який не тільки розробив концепцію протестних репертуарів, але й вказав на необхідність фокусувати увагу дослідника не на «одиноких протестах», а на вивченні взаємодіючих пар-суперників – робітника та капіталіста, сільськогосподарських робітників і власників ферм та, власне, суспільних рухів та держави [22, 640].

Нові напрями дослідження протестів

Як вже було зазначено, теорія мобілізації ресурсів на даний момент стала основною теоретичною опорою для подальших досліджень в сфері протестів. Втім, звичайно вона не дає вичерпного пояснення механізмів, особливостей та основних форм протестної діяльності.

Із розвитком медіа, а слідом – і мережі Інтернет, відбувається перегляд основних організаційних та індивідуальних ресурсів, що необхідні для здійснення колективних дій. Події арабської весни стали поштовхом для перегляду концептів рекрутування та мобілізації. Віртуальний простір соціальних мереж відкрив величезну та постійно оновлювану базу даних. Протестний репертуар зазнав серйозних змін.

Саме тому варто звернути увагу на основні напрями останніх досліджень протестів.

Переглядаючи основні положення власної книги «Стратегія соціального протесту», опублікованої в 1975 році, один із відомих теоретиків мобілізації ресурсів Уільям Гемсон робить висновок, що, вивчивши досвід опозиційних груп в американському суспільстві з 1800 до 1945 року, залишив поза своєю увагою дослідження впливу медіа. Саме тому в своїй статті він задається питанням: «Чи можна вважати це дослідження все ще актуальним? А якщо ні, то які зміни відбулись в американському суспільстві починаючи з 1945 року?». Оминаючи перше з цих запитань, він вказує на дві важливі зміни: підйом національної безпеки держави і захоплення центральної ролі мас-медіа [14, 455].

І якщо у «Стратегії» він дозволив собі жодного разу не використати слово «телебачення», то сьогодні медіа не може залишитись поза увагою дослідника [див. 13], оскільки кардинально змінює сферу конфлікту, збільшуючи роль аудиторії і втручання потенційних третіх осіб, що діють в якості союзників, опонентів, або брокерів [14, 457].

З цієї позиції виникають нові гіпотези, пов'язані з завоюванням підтримки ЗМІ, вибором ненасильницьких (або ж навпаки – екстравагантних і драматичних) форм протестів та здобуттям значущості як в очах журналістів, так і з точки зору медіа-споживачів.

Вже в 2000-х роках від дослідження впливу медіа дослідники переходять до дослідження впливу інтернету.

Так, наприклад, Донателла Делла Порта та Лоренцо Моска систематизують вплив інтернету на розвиток та діяльність суспільних рухів та виводять чотири основні напрями, в яких інтернет надає нові можливості:

1. Інтернет розширює інструментальні можливості (надаючи додаткові ресурси певним акторам).
2. Інтернет розкриває нові можливості для прямого виразу протесту (нові форми протестної діяльності – онлайн петиції, нетрайки, DDoS-атаки тощо).
3. Він збільшує символічне середовище, де відбуваються процеси ідентифікації у колективних акторів.
4. Інтернет посилює пізнавальні можливості стосовно інформування та привертання уваги громадськості [8, 165].

Ще одним теоретиком мобілізації ресурсів, що не оминув дослідження впливу мережі Інтернет на протестну діяльність, є Маріо Діані. Цей італійський дослідник впродовж всієї академічної кар'єри фокусував свою увагу на організаційному та мережевому підходах до аналізу суспільних рухів [10; 11]. Він вказує на те, що саме протест постає характерною рисою всіх суспільних рухів, особливістю їхнього існування [9].

Розвиваючи свою теорію у напрямі впливу всесвітньої мережі, Діані активно підкреслює виокремлену інструментальну функцію Інтернет, оскільки саме з його допомогою стає можливим швидке перетворення певної кількості віддалених географічно постраждалих осіб на згуртоване невдоволене населення [8, 169].

Звичайно, це не означає, що відбувається підміна реальності офлайн реальністю онлайн, оскільки протести, як і інші види людської активності, відбуваються в них обох. Втім, все ще нерозкритою залишається взаємодія цих просторів, рівень їхнього впливу один на одного. І чи можна, наприклад, казати, що суспільний рух та його протестна активність, що не висвітлюється в медіа, з точки зору громадськості не існують зовсім? Та яким чином відбувається відтворення мережевих стосунків різних організацій у інтернет просторі? На ці та інші питання варто шукати відповіді.

Література

1. Гарр Т. Почему люди бунтуют / Тед Роберт Гарр. – СПб: Питер, 2005. – 461 с.
2. Здравомыслова Е. А. Социологические подходы к анализу общественных движений / Елена Андреевна Здравомыслова. // Социологические исследования. – 1990. – №7. – С. 88–94.
3. Кутуев П. В. Новітні соціологічні теорії: модерн у континнумі "Схід-Захід". Навчальний посібник / Павло Володимирович Кутуєв. – Київ: НПУ ім. Н.П.Драгоманова, 2012. – 292 с.
4. Олсон М. Логіка колективної дії: суспільні блага і теорія груп / Менкур Олсон; пер. з англ. – К.: Лібра, 2004. – 272с.
5. Смелзер Н. Социология: пер. с англ. — М.: Феникс, 1994. — 688с.
6. Тилли Ч. Принуждение, капитал и европейские государства. 990-1992 гг. / Чарльз Тилли. – М.: Издательский дом «Территория будущего», 2009. – 328 с.
7. Турен А. Возвращение человека действующего. Очерк социологии / Ален Турен. – Москва: Научный мир, 1998. – 204 с.
8. Della Porta D. Global-Net for Global Movements? A Network of Networks for a Movement of Movements / D. Della Porta, L. Mosca. // Journal of Public Policy. – 2005. – Vol. 25. – №1. – pp. 165–190.
9. Diani M. Organizations, Coalitions, and Movements / M. Diani, I. Bison. // Theory and Society. – 2004. – Vol. 33. – №3/4. – pp. 281–309.
10. Diani M. Social Movements and Collective Action / Mario Diani // The SAGE Handbook of Social Network Analysis / John Scott, Peter J. Carrington. – (The Sage Handbook). – pp. 223–235.
11. Diani M. Social Movements and Networks. Relational Approaches to Collective Action / M. Diani, D. McAdam., 2003. – 348 p.
12. Emirbayer M. Tilly and Bourdieu / Mustafa Emirbayer. // The American Sociologist. – 2010. – Vol. 41. – №4. – pp. 400–422.
13. Gamson W. Movements and Media as Interacting Systems / W. Gamson, G. Wolfsfeld. // Annals of the American Academy of Political and Social Science. – 1993. – Vol. 528. – pp. 114–125.
14. Gamson W. Reflections on "The Strategy of Social Protest" / William Gamson. // Sociological Forum. – 1989. – Vol. 4. – №3. – pp. 455–467.
15. McAdam D. Dynamics of Contention / D. McAdam, S. Tarrow, C. Tilly., 2004. – 387 p.
16. McAdam D. The Biographical Consequences of Activism / Doug McAdam. // American Sociological Review. – 1989. – Vol. 54. – №5. – pp. 744–760.
17. McCarthy J. Resource Mobilization and Social Movements: A Partial Theory / J. McCarthy, M. Zald. // American Journal of Sociology. – 1977. – Vol. 82. – №6. – pp. 1212–1241.
18. Polletta F. Dynamics of Contention by Doug McAdam; Sidney Tarrow; Charles Tilly / Francesca Polletta. // Contemporary Sociology. – 2002. – Vol. 31. – №5. – pp. 580–582.
19. Reed J. Dynamics of Contention by Doug McAdam; Sidney Tarrow; Charles Tilly / Jean-Pierre Reed. // Acta Sociologica. – 2002. – Vol. 45. – №4. – pp. 326–329.
20. Stouffer S. An Analysis of Conflicting Social Norms / Samuel Stouffer. // American Sociological Review. – 1949. – №6. – pp. 707–717.
21. Stouffer S. Role Conflict and Personality / S. Stouffer, J. Toby. // American Journal of Sociology. – 1951. – №5. – pp. 395–406.
22. Tarrow S. Charles Tilly / Sidney Tarrow. // PS: Political Science and Politics. – 2008. – Vol. 41. – №3. – pp. 639–641.
23. Tilly C. Contentious Repertoires in Great Britain, 1758-1834 / Charles Tilly. // Social Science History. – 1993. – Vol. 17. – №2. – pp. 253–280.
24. Tilly C. Does Modernization Breed Revolution? / Charles Tilly. // Comparative Politics. – 1973. – Vol. 5. – №3. – pp. 425–447.
25. Tilly C. Event Catalogs as Theories / Charles Tilly. // Sociological Theory. – 2002. – Vol. 20. – №2. – pp. 248–254.
26. Tilly C. In Search of Revolution / Charles Tilly. // Theory and Society. – 1994. – Vol. 23. – №6. – pp. 799–803.
27. Tilly C. Major Forms of Collective Action in Western Europe 1500-1975 / Charles Tilly. // Theory and Society. – 1976. – Vol. 3. – №3. – pp. 365–375.
28. Tilly C. Regimes and Repertoires / Charles Tilly. – Chicago: The University of Chicago Press, 2006. – 256 p.
29. Tilly C. Social Movements as Historically Specific Clusters of Political Performances / Charles Tilly. // Berkeley Journal of Sociology. – 1993-1994. – Vol.38. – pp. 1–30.
30. Tilly C. Social Movements, 1768-2004 / Charles Tilly. – London: Paradigm Publishers, 2004. – 195 p.
31. Tilly C. Terror, Terrorism, Terrorists / Charles Tilly. // Sociological Theory. – 2004. – Vol. 22. – №1. – pp. 5–13.
32. Touraine A. The Post-Industrial Society. Tomorrow's Social History: Classes, Conflicts and Culture in the Programmed Society / Alain Touraine. – New York: Random House, 1971. – 245 p.
33. Wiltfang G. The Costs and Risks of Social Activism: A Study of Sanctuary Movement Activism / G. Wiltfang, D. McAdam. // Social Forces. – 1991. – Vol. 69. – №4. – pp. 987–1010.
34. Zelizer V. Chuck Tilly and Mozart / Viviana Zelizer. // The American Sociologist. – 2010. – Vol. 41. – №4. – pp. 423–428.